

А. А. Кавалёва

Навук. кір. – В. С. Новак, д-р філал. навук, прафесар

МІФАЛАГІЧНЫЯ ЎЯЎЛЕННІ БЕЛАРУСАЎ, ЗВЯЗАНЫЯ З ЖЫВЁЛЬНЫМ І РАСЛІННЫМ СВЕТАМ

У артыкуле на матэрыяле палявых этнаграфічных запісаў і прац беларускіх фалькларыстаў разглядаюцца міфалагічныя ўяўленні беларусаў, звязаныя з жывёльным і раслінным светам. Апісваецца асаблівае становішча дрэў (дуб, бяроза, асіна), траў (папараць, рута, палын), а таксама вобразы звяроў, птушак, паўзуноў і насякомых у народных вераваннях. Паказана, што падзел на “чыстых” і “нячыстых” не з’яўляецца абсалютным: нават праклятыя расліны і жывёлы могуць выконваць ахоўную функцыю. Гэтыя ўяўленні не былі адцягненымі разважаннямі – яны непасрэдна рэгулявалі паводзіны чалавека, яго забароны, лясныя практыкі і штодзённыя рытуалы.

У беларускай традыцыйнай культуры ніколі не было так, каб дрэва было проста раслінай, а воўк – проста зверам. Для сялянціна, які жыў сярод лесу, балота і поля, кожная расліна ці жывёліна мела свой сэнс, характар і нават біяграфію, часта звязаную з Богам, чортам ці нябожчыкам. У гэтым свеце бяроза магла заплакаць, воўк – паказаць дарогу, а каліна на магіле – загаварыць чалавечым голасам. Гэтыя ўяўленні былі не забавай, а практычнымі ведамі: што можна есці, чаго баяцца, як лячыцца і калі нельга выходзіць з хаты [1, с. 34].

Пачнем з расліннага свету, бо менавіта ў ім беларуская міфалагічная традыцыя захавала шматлікія рэлікты дахрысціянскіх вераванняў. Галоўным дрэвам у беларускай міфалогіі лічыцца дуб. Яму прыпісвалася сувязь з богам-грамабоем Пяруном – пазней, у хрысціянскі перыяд, з Іллёй Прарокам. Пад дубам звычайна лакалізаваліся свяцілішчы, там прыносілі ахвяры. Забаранялася спаць пад дубам, бо праз яго крону нібыта сыходзіць з нябёсаў боская сіла, якая можа пакараць чалавека. [2, с. 112] Другім сакральным дрэвам была ліпа. Яе лічылі абярэгам ад злых духаў, асабліва ад хваробаў, якія насылаюць русалкі. Галінкі ліпы вешалі над уваходам у хлеў, каб ведзьмы не даілі кароў. У купальскую ноч дзяўчаты круцілі вянкi з ліпавых галінак і пушчалі па вадзе – калі вянок тонуў, гэта прадказвала хуткую смерць. [3, с. 87]

Асаблівае месца займае бяроза. Яна ўвасабляла жаночае пачатак, урадлівасць, але адначасова лічылася “дрэвам нячысцікаў”. Русалкі, паводле павер’яў, жылі менавіта ў бярозах, іх доўгія галіны – гэта

валасы русалак. У Русальны тыдзень нельга было ламаць бярозу, бо можна было «пакалечыць» русалку, якая затым прыйдзе помсціць. Вельмі пашыраны быў абрад «кучмы»: маладыя бярозкі завівалі ў дугу і сцвярджалі, што праз гэта можна перадаць вестку продкам, якія знаходзяцца ў «наві». [4, с. 203] Асіна, наадварот, мела рэпутацыю праклятага дрэва. Менавіта на асіне, паводле апакрыфічных паданняў, павесіўся Іуда. Асінавы кол быў адзіным сродкам забіць увапера (вампіра) або русалку. Іголкі асіны рассыпалі па хаце на Юр'я, каб прагнаць гадаў. Але варта адзначыць, што лісце асіны заўсёды дрыжыць не проста так: паводле міфа, Дзева Марыя пракляла асіну, калі яна не схавала яе ад пагоні. [5, с. 56]

Калі казаць пра кусты, то асабліва вылучаецца каліна. Яна сімвалізавала дзявоцкую долю, нявіннасць і адначасова няшчаснае каханне. Калі дзяўчына выпівала налой з ягадамі каліны – ёй заставалася старой дзевай. Куст каліны, пасаджаны на магіле няшчаснага самагубцы, мог ператварыцца ў васілька – жывую істоту, якая плача крывёй. [1, с. 98] Шыпшына лічылася ахоўнікам ад чарцей. Яе калючкі не любілі ўсе дэмань. Пярэдні пакой у хаце акурывалі сухімі ягадамі шыпшыны пад час эпідэміі – лічылася, што так адганяюць «ліхаманку». Папараць-кветка – гэта цэлы пласт беларускай міфалогіі. У ноч на Івана Купала папараць квітнее адну імгненне агніста-чырвоным колерам. Той, хто здабудзе кветку, атрымлівае здольнасць разумець мову птушак, звяроў і раслін, бачыць схаваныя скарбы, станавіцца нябачным. Але кветку ахоўваюць чэрці, якія стараюцца спалохаць чалавека галасамі, шумам лесу. [6, с. 145]

Знакавая расліна ў беларусаў – рута і барвінак. Яны лічыліся раслінамі-сімваламі продкаў. Барвінкам упрыгожвалі дамы на Радаўніцу, а таксама вянкі маладых. Лічылася, што калі дзяўчына патопча барвінак, у яе ў тым годзе не будзе дзяцей. Кроп, чабор і палын ужывалі супраць усялякай нячыстай сілы. Палын затыкалі за пояс у Купальскую ноч, каб русалка не заняла [3, с. 202].

Пераходзячы да жывёл у міфалагічнай традыцыі беларусаў, трэба адзначыць, што сістэма ўяўленняў тут не менш разгалінаваная. Хатнія жывёлы, дзікія звыры, птушкі, гады і нават насякомае – усе яны мелі сваё месца ў касмагоніі. Самым паважаным і адначасова страшным звяром быў мядзведзь. Беларусы верылі, што мядзведзь – гэта ператвораны чалавек, часта “божы стары” або лясны цар. Яго нельга было называць сапраўдным імем (“міх”, “лапатун”, “дзед”). Сустрэча з мядзведзем у лесе азначала, што чалавек правініўся перад лясным духам Пушавіком. Мядзвежы цыбань (лапа), павешаны ў хляве, ахоўваў скаціну ад чумы. На Каляды людзі рабілі абрад “мядзведзя” – адзін з сельчан апранаў мядзвежую скуру і хадзіў па дварах, прадказваючы ўраджай. [4, с. 117]

Вук (воўк) увасабляў вайну, цемру і пагрозу, але не быў абсалютна злым. Існаваў культ ваўкалака. Паводле павер'я, знахар мог ператварыць чалавека ў ваўка, перакуліўшы яго праз нож, утыкнуты ў зямлю. Ваўкалак захоўваў чалавечы розум, але набываў ваўчыную лютасць. Ваўкоў часта называлі “Божымі сабакамі” – лічылася, што Бог пасылае іх паядаць грашнікоў. Калі воўк пераходзіў дарогу, гэта лічылася добрай прыкметай. [5, с. 98]

Зайца лічылі “нячыстай” жывёлай, таму яго мяса не елі. Паводле апакрыфа, заяц – гэта чорт, які збег ад Бога і ўвесь час дрыжыць ад страху. Сустрэць зайца – да хуткай смерці або пажару. Асабліва дрэнна, калі заяц перабягае дарогу маладому мужчыну, які едзе вячацца. Нават воўк лічыўся “чысцейшым” за зайца. [1, с. 211]

З гадаў самым міфалагізаваным быў вуж. Ён з'яўляўся хатнім духам – “вужакам”. Жыў пад печчу або ў падвале. Гаспадары пакідалі яму малако на лыжцы. Забіць вужака лічылася цяжкім грахам – да смерці гаспадара. Калі ўжо паўз праз хату – гэта да добрабыту. А вось гадзюка – твор д'ябла. Яе трэба знішчаць. У Сёмуху (Троіцу) лавілі гадзюк і тапілі іх, лічачы, што гэта душы няшчыхных нябожчыкаў. [6, с. 89].

Птушкі займалі асобную нішу. Бусел (чалака, лёлека) – свяшчэнная птушка. У яго чалавечая душа. Бусел будзе гняздо на хаце – да шчасця. Забіць бусла – няшчасце, якое можа спаткаць трох пакаленняў. Паводле міфа, бусел калісьці быў чалавекам, якога Бог за яго пачцівасць ператварыў у птушку, даўшы яму дазвол знішчаць гадаў. Зязюля – гэта жанчына, якая згубіла мужа. Колькі разоў кукуе зязюля – столькі гадоў засталася жыць. Яна адмыкае райскія дзверы ўвесну. Слова “зязюля” было табуяванае – яе называлі “птушка-галосніца” [2, с. 204]

Сава і пугач лічыліся злавеснымі. Калі сава сядзе на дах і крычыць – будзе нябожчык. Гэта птушкі Вялеса, якія праваджаюць душы ў Наў. На Купалле саву маглі выкарыстоўваць ведзьмы для даення чужых кароў. Верабей – праклятая птушка, бо ён прапішчаў, дзе быў схаваны Хрыстос ад пагоні. Таму ў вераб'я няма нагі, а толькі лапкі, ён скача, а не ходзіць [3, с. 45].

Асобны пласт – насякомыя. Жук-святцян (святцянка, светляк) – гэта душа дзіцяці, якое памерла без хросту. Святцянка паказвае дарогу іншым душам у цемры. Павукоў забіваць нельга – яны ахоўваюць хату ад ліха. Калі павук спускаецца на павуціне – прыйдуць грошы. Конік (саранча) – гэта ліхаманка, якую паслаў Бог, каб пакараць непакорных. Муха: калі муха восенню таўчэцца ў шкло – хутка завіруха, а калі ўлетку лезе ў страву – да гасцей [4, с. 67].

Асобная катэгорыя – міфічныя істоты, якія спалучаюць рысы жывёл і духаў. Гэта, напрыклад, “чугайстар” – лясны чалавек, велізарнага росту, у белай кашулі, які пасе ваўкоў. Ён ніколі не чапляе

добрага чалавека, але можа загадаць ваўкам разарваць зладзея. “Змора” (кікімара) можа ператварацца ў карову, каб адабраць малако. “Лазнік” жыве ў лазнах і любіць папрашаць мыла, а можа ператварыцца ў чорнага сабаку [7, с. 56].

Рыбы ў беларускай міфалогіі маюць менш выяўленую персаналізацыю, але шчупак лічыўся рыбай нячыстага: паводле паданняў, чэрці часам плаваюць у выглядзе шчупакоў, каб перакуліць лодку. Лінь – рыба, якая лечыць скуру. Яе пускалі ў лазню да хворага. Сом – гэта “конь вадзяніка”. Вадзянік ездзіць на соме па сваім царстве. Таму сомаў не лавілі рыбаловы – баяліся гневу вадзяніка [8, с. 213].

Важна адзначыць, што міфалагічныя ўяўленні беларусаў адлюстроўваюць дуальнае светаадчуванне: усе жывёлы і расліны падзелены на “чыстыя” (бусел, дуб, каліна, ужо) і “нячыстыя” (заяц, асіна, гадзюка, верабей). Аднак гэты падзел не абсалютны: нават праклятая асіна мае абярэгавыя ўласцівасці, а свяшчэнны дуб можа быць месцам праклёнаў. Кожная расліна і жывёла выступае як пасрэднік паміж рэальным і ірацыянальным светам. Гэтыя вераванні жывуць дагэтуль у фальклоры, замовах, прыкметах: не кажы “ахвотна” на ваўка, не ламай бярозу без патрэбы, паважай вужака ў хляве [9, с. 312].

Сярод раслінна-жывёльных кодаў вылучаецца і грыбны код. Сыраежкі лічыліся слязамі русалак. Мухамор – ежа чарцей. Белы грыб называлі “царом грыбоў”. Калі хтосьці знаходзіў вялікі белы грыб з чарвяком, верылі, што гэта падарунак ад лясунюга (лешага) за тое, што чалавек пакінуў яму ахвяру – блін на пні [10, с. 45].

Такім чынам, міфалагічныя ўяўленні беларусаў аб жывёльным і раслінным свеце – гэта шматслойная сістэма, якая акумулявала аграрныя веды, рэліктовую магію, этычныя нормы і касмалагічныя мадэлі. Яна працягвае ўплываць на народную медыцыну, каляндарную абраднасць і нават сучасную экалагічную этыку беларусаў, фарміруючы беражлівае, але містычнае стаўленне да навакольнай прыроды.

Спіс літаратуры

1 Васілевіч, У. А. Беларуская народная міфалогія / У. А. Васілевіч. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 399 с.

2 Лозка, А. Ю. Беларускі народны каляндар / А. Ю. Лозка. – Мінск: Полымя, 2002. – 367 с.

3 Шейн, П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. – Т. 3. – СПб.: Тип. Академии наук, 1902. – 535 с.

4 Зямцоў, С. І. Міфалогія беларусаў / С. І. Зямцоў. – Мінск: Беларусь, 2011. – 280 с.

5 Кабашнікаў, К. П. Сымволіка дрэваў у беларускай народнай творчасці / К. П. Кабашнікаў // Беларускі фальклор. – 2005. – № 2. – С. 52–60.

6. Богданович, А. Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов / А. Е. Богданович. – Гродно: Губернская типография, 1895. – 186 с. (Рэпрынт: Мінск, 1992).

7. Дучыц, Л. У. Зямля небарака: Міфалогія беларускіх ландшафтаў / Л. У. Дучыц. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2010. – 144 с.

8. Крук, І. І. Беларуская міфалогія / І. І. Крук. – Мінск: Тэхналогія, 2001. – 343 с.

9. Завадская, Н. М. Флора і фауна ў беларускіх народных загадках: семантыка і сімволіка / Н. М. Завадская. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 220 с.

10. Фядосік, А. С. Жывёлы ў павер'ях і абрадах беларусаў / А. С. Фядосік. – Мінск: БДУ, 2014. – 187 с.